

Hans Anten

‘Men haat de Tucht – en zij alleen maakt één en sterk’

Fragmenten uit de receptiegeschiedenis van Bordewijks *Bint*

Bint van F. Bordewijk uit 1934 is stellig een van de meest becommentarieerde romans van de moderne Nederlandse literatuur. De respons is vooral gericht op de stilistische, literair-historische en ideologische dimensies van de roman. Op het levensbeschouwelijke niveau zijn tal van visies op het centrale motievencomplex van de tucht te onderkennen. Deze visies vormen een substantieel onderdeel van *Bints* rijke receptiegeschiedenis. In deze beschouwing worden enige saillante momenten daaruit belicht.

Een kleine controverse

Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog diende het buitenland voorgelicht te worden over de actuele stand van zaken van het Nederlandse proza. De Duitse lezer werd eind 1940 daarover geïnformeerd door de nationaal-socialist Nico de Haas. In zijn verhandeling ‘Niederländische Romankunst; das Buch in der Brandung der Zeit’ gaf hij echter een wel erg eenzijdig beeld van onze romankunst door nagenoeg uitsluitend de lof te zingen van A. Roothaerts bestseller *Doctor Vlimmen* (1940).¹ Ongetwijfeld zal in deze roman over een Brabantse veearts, waarvan in januari 1940 de 28ste druk verscheen, de voorgeschreven Germaans-volkse romantiek royaal aanwijsbaar zijn geweest. Niettemin viel de voorlichting van De Haas niet bij ieder in goede bodem, zelfs niet bij zijn collega Hans Klomp. In het nationaal-socialistische weekblad *De waag* hekelde hij De Haas’ eenzijdige presentatie van de contemporaine Nederlandse romankunst. Ten onrechte, aldus Klomp, werden schrijvers als Slauerhoff, Marsman, Coolen, Kuyle, Crone en Van Wessem niet genoemd. Bovendien had De Haas over Bordewijk geschreven dat hij wel ‘enige bekendheid’ genoot. Het is vooral deze zuinige formulering die Klomp volstrekt misplaatst vindt, Bordewijk immers is de auteur ‘van de eerste Nederlandsche “fascistische” roman, n.l. “Bint”’.²

Het verslag van deze kleine controverse tussen twee nationaal-socialisten staat in Adriaan Venema’s *De harde kern*, het in 1989 verschenen tweede deel van zijn

studie over de collaboratie van Nederlandse schrijvers en uitgevers tijdens de Tweede Wereldoorlog.³ Toen ik zo'n vijftien jaar geleden las dat *Bint* in deze kringen met trots geafficheerd werd als de eerste Nederlandse fascistische roman, vond ik dat weinig opzienbarend. Ik kende immers het beruchte artikel uit 1935 'Bint of de kroning der schoften' van Dirk Coster, waaruit onder meer duidelijk werd dat door selectieve lectuur van de roman en gebrek aan kennis van bepaalde literaire mechanismen een rechts radicale levensbeschouwelijke interpretatie voor de hand kon liggen. Voor de goede orde: in het geval van Coster staat die interpretatie in dienst van een categorisch negatief oordeel over de roman. Pas toen ik er veel later mee geconfronteerd werd dat Klomp zich voor zijn kwalificatie van *Bint* zal hebben gebaseerd op een in eerste instantie verrassende bron, was dat voor mij aanleiding nog eens na te gaan hoe Bordewijks roman zoal in verband is gebracht met fascisme en nazisme.

Een giftig en gevaarlijk boekje

Bordewijks *Bint* moet Dirk Coster diep geraakt hebben. Met 'Bint of de kroning der schoften' schreef hij een voor zijn doen ongemeen felle tirade tegen een roman en vooral tegen de schrijver ervan die hij zag als kwartiermaker in Nederland van de door hem verafschuwde en gevreesde nationaal-socialistische dictatuur die Duitsland sedert 1933 was. Omdat ik elders⁴ Costers artikel uitvoerig heb belicht, volsta ik hier met een globale impressie. Het zijn enige expliciete vergelijkingen die de toon zetten van deze filippica waarin de roman grotendeels gereduceerd wordt tot een interpretatie van de theorie en praktijk van Bints pedagogiek. De pedagogische principes van *Bint* vergelijkt Coster met een Nederlands nazi-systeem, de leraren met Feldwebels, de school met een combinatie van een Pruisische kazerne en een Nederlands 'krankzinnigengesticht' en de roman met 'een reeks van pervers-verwerkte minderwaardigheids-complexen van een niet zeer gelukkig individu'. En daarmee zijn we aangekomen bij Bordewijk, die het met name moet ontgelden. Zo stemt hij, Bordewijk, in met de dood van leerling Van Beek en staat hij achter *Bint*, 'de groote idealist van het derde Nederlandsche rijk'. Met *Bint* schreef Bordewijk een giftig en gevaarlijk boekje, aldus Coster, die tot zijn ontzetting moet constateren dat de roman in de literaire kritiek een overwegend gunstig onthaal kreeg. En daarmee wordt bevestigd dat in ons land 'de hysterie en de intellectueele verdomming' ver

gevorderd is: ‘Zouden wij dan toch dichter bij het Derde Nederlandsche rijk zijn, dan we denken?’⁵

Bordewijk heeft zelden gereageerd op besprekingen van zijn werk. Costers heftige uitval zorgde voor de zeldzame uitzondering die het verweerschrift ‘Drie vijanden van Bint’ is.⁶ Als bekend verdedigde Bordewijk zich door te wijzen op Bints abdicatie, de deformerende focalisatie van het personage De Bree, de onzinnige identificatie van auteur en romanpersonages en het niet-realistische gehalte van zijn roman. Aan Coster was Bordewijks ironisch getoonzette terechtwijzing evenwel niet besteed. Een paar jaar later komt Coster nog eens terug op *Bint* in enkele weinig bekende dagboekantekeningen, die pas in 1961, vijf jaar na zijn dood, gepubliceerd werden.⁷ Hoewel Coster daar beweert na herlezing anders over de roman te denken en verwijzingen naar Hitlers Derde Rijk nu achterwege blijven, is zijn standpunt niet wezenlijk veranderd. Het mag dan zo zijn, aldus Coster, dat de anti-autoritaire kindvriendelijke opvoedingsmethode van onder anderen Jan Ligthart niet ‘de nieuwe schone mens’ gebracht heeft, maar *Bordewijks* ‘school der toekomst’, *Bordewijks* ‘nieuwe tuchtsysteem’ en ‘nieuwe therapie’ zijn een onaanvaardbaar alternatief. Die therapie bestaat immers, zo meent Coster, uit ranselen, folteren, vernielen, liquideren en het uitwieden van zwakken. Daarbij beschrijft *Bordewijk* met een verrukte grijns ‘de grofste en gemeenste typen van zijn klas, en stelt ons die griezelige klont van mensapen voor als de hoop der toekomst, en de kiem ener nieuwe cultuur’.

Een interview uit 1935

Coster baseerde zijn oordeel over *Bint* op de roman zelf. Anderen werden niet weinig geactiveerd door een interview dat Bordewijk in 1935 aan een schoolkrant gaf en dat met zijn toestemming werd gepubliceerd in het *Weekblad voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs*.⁸ In dit lang onbekend gebleven receptiedocument formuleerde Bordewijk een aantal stellingen waarvan de provocerende effecten zonder meer doeltreffend waren. Zo proclameert hij: ‘Ik ben een absoluut tegenstander van de methode Ligthart; een spartaans systeem is waar het de School betreft volkomen op zijn plaats’, en ‘Volgens mij moet de leraar op school despoot zijn; dat is de enige manier waarop hij iets bereiken kan. [...] Bint, de zender, die door middel van de lange en korte golven, i.c. de leraren, een nieuwe gedachte uitzendt, faalt persoonlijk: het systeem is sterker dan Bint. Maar dit doet aan het systeem op zich zelf niets af.’

Mede op grond van dit soort uitspraken reageert de neerlandicus dr. Arnold Saalborn in hetzelfde tijdschrift met de verzekering dat *Bint* een schooldirecteur is zoals er nooit een in Nederland heeft bestaan. En hij vervolgt: ‘Alleen in het verziekte brein van een geranselde puker [sic] bestaan zulke beesten. Sadist en bewuste lustmoordenaar uit verdraaide overtuiging. Tucht is hem alles. Maar niet de gezonde tucht. Neen, de tuchtschooltucht. De tucht die past voor misdadige en verbeestelijkte jongens.’ Kortom: ‘De heer Bordewijk is een *nare* man, als hij schrijft.’⁹ Ook dr. Garnt Stuiveling, de latere hoogleraar taalbeheersing en Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, wijst op het interview. Daaruit maakt hij op dat *Bint* een ‘serieus bedoelde aanprijzing van een barbaars en meedogenloos soort opvoederij’ is. Voor de lezers van het religieus-socialistische weekblad *Tijd en taak* concludeert hij: ‘uit opvoedkundig oogpunt, ook tegenover den schrijver, is doodzwijgen van de inhoud de enig verantwoorde houding’.¹⁰

Veel genuanceerder is de reactie van Ph. Kohnstamm, hoogleraar pedagogiek aan de Universiteit Utrecht. In zijn artikel uit 1935 over *Bint* in het tijdschrift *Paedagogische studiën*¹¹ komt slechts één verwijzing naar nazi-Duitsland voor, en wel in de eerste alinea als hij de pakkende stijl van de roman vergelijkt met die van Hitlers propagandaminister Joseph Goebbels. Gelukkig concentreert Kohnstamm zich verder op, wat hij noemt, de psychologische symptoomwaarde van *Bint*, en daarover is hij niet gerust. Als een van de weinigen in de fase van de vroege receptie wijst hij op de psychische defecten van het seksueel gefrustreerde hoofdpersonage. Dat is voor hem De Bree, in wie de mechanismen van verdringing, projectie en compensatie krachtig werken en wiens neiging tot het fantastische zorgt voor een irreële werkelijkheidsbeleving. De Bree is volgens Kohnstamm naar het leven getekend: ‘zulke mensen zijn er, vooral in onze verwilderde tijd’. Niettemin acht de pedagoog, gelet ook op Bordewijks uitspraken in het interview, het niet onmogelijk dat de dromen van De Bree in dit boek ‘van zich uitlevende wreedheid’ worden omgezet in werkelijkheid. Kohnstamm, die een jaar later de brochure *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*¹² zou publiceren, vraagt zich af, ‘nu het geestelijk getij om ons heen zò snel verloopt’, of de wetgeving niet moet worden aangepast ter voorkoming van een schoolregime als dat van *Bint* in het Nederlandse bijzonder onderwijs.

De strekking door Bordewijk verklaard

Kohnstamm behoort tot de prominente volksoepvoeders die Anneke van Luxemburg-Albers in haar recente proefschrift over *Bint* bespreekt.¹³ Zoals Bordewijk met de roman *Knorrende beesten* (1933) participeerde in een actueel debat over de rol van de techniek in de moderne samenleving,¹⁴ zo kan *Bint* beschouwd worden als Bordewijks bijdrage aan een toen breed gevoerde discussie over pedagogiek en het Nederlandse onderwijs. Van Luxemburg laat overtuigend zien dat de zelfs door Coster onder woorden gebrachte twijfel ten aanzien van kindvriendelijke opvoedingsmethoden als van Ligthart door velen werd gedeeld. Anno 1930 waren zachtaardige pedagogische benaderingen van kameraadschappelijkheid en verbroedering volgens tal van pedagogen te ver doorgesloten. Ze waren geen adequaat antwoord op alom ontwaarde verschijnselen als gezinsontwrichting, gezagsonderminning, vooral in de grote stad, en ordeproblemen op school. Tucht ‘die het bederf weert en de karakters staalt’, dat is wat de jeugd van tegenwoordig nodig heeft. Daarover, zo stipuleert redacteur J. Haantjes in het protestantse literaire tijdschrift *De werkplaats*, zijn alle partijen het wel eens.¹⁵ Ofschoon de meningen uiteenlopen over de vraag wat die tucht zoal betekent en hoe die het beste gepraktiseerd kan worden, bestaat er toch een consensus die veel overeenkomsten vertoont met het programma dat *Bint* in zijn toespraken decreeteert. Die beginselen zijn gericht op het elimineren van bandeloosheid, op gehoorzaamheid, discipline, zelftucht en ontzag voor gezag, middelen die ten doel hebben wilskrachtige, zelfbewuste, evenwichtige en zelfstandige personen te vormen die hun land met grootse daden zullen dienen. Nogmaals, met dergelijke chauvinistische, zo men wil nationalistische gekleurde pedagogische principes loopt *Bint* zeker niet uit de pas met tal van deskundige niet-fictionele tijdgenoten. Het punt waarop *Bint* evenwel drastisch afwijkt, is zijn extremisme in formulering en toepassing van de tucht.¹⁶ Deze schooldirecteur is een steile fanaticus voor wie barmhartigheid, mededogen en naastenliefde niet tellen. Hij overdrijft een deugd, zou Bordewijk zeggen, en dat voert in het werk van deze auteur steevast tot de ondergang.¹⁷

Bint voorziet dat de zelfmoord van Van Beek zijn school uiteindelijk zal zuiveren van de laatste dissonanten. Het systeem werd dus belangrijker gevonden dan een mensenleven en daardoor is *Bint* te ver gegaan: hij krijgt last van zijn geweten en treedt af. En daarmee dient men het ‘stalen’ tuchtregime van *Bint* op zijn minst anders

te beschouwen dan een pedagogische methode die slechts onvoorwaardelijke bijval verdient. Dat althans heeft Bordewijk bedoeld, zoals blijkt uit vele uitspraken over zijn roman. Het zal inmiddels duidelijk zijn geworden dat die intentie voor sommigen verborgen bleef. Zou Bordewijk er zelf aan getwijfeld hebben of deze strekking wel voldoende uit zijn roman is af te leiden? Alleen al het gegeven dat hij, geheel tegen zijn gewoonte in, reflecteerde op eigen werk en dat ook nog eens frequent, doet vermoeden dat hij daar niet gerust op was. Daarbij: ondubbelzinnige expliciete veroordelingen van de auctoriale vertelinstantie van Bints en De Bree's tuchtdenken ontbreken, wat een zekere ambiguïteit van de tekst in de hand werkt, een meerduidigheid die Bordewijk óók bedoeld heeft. Daarop legt hij de nadruk als hij in het schoolkrantinterview uit 1935 wijst op het open einde van de intrige: 'met de laatste bladzij [is] de oplossing er niet: die moet de lezer zelf vinden, fantaseren. In deze richting moet het publiek worden opgevoed.'¹⁸ Tevens dient er in dit verband op gewezen te worden dat Bordewijk een gevoel van 'indrukwekkendheid' laat resoneren in de evocatie van de deugdoverdrijving en de ondergang die daar het gevolg van is. Het is zeker waar wat hij kort voor zijn dood in 1965 aan W.F. Hermans schreef: 'inderdaad, er zijn sporen van sadisme te vinden: ontzag voor de wrede en perfecte misdaad, voor de onmenselijke tucht.'¹⁹

Hoe het ook zij, zeker is dat Bints school, die al voor tweederde leeg staat, binnen twee jaar 'sterft': de overheid laat geen nieuwe leerlingen toe. Zeker is ook dat Bint aan het begin van het laatste schooljaar verdwenen is. Hoe hecht en stevig is een constructie nog zonder een dragende balk als een bint? In ieder geval heeft Bordewijk het nodig gevonden in zijn publieke en particuliere commentaren op *Bint* telkens op deze strekking de aandacht te vestigen. Nog voordat men over hem heen viel stelt hij in een lezing in 1935 dat in *Blokken*, *Knorrende beesten* en *Bint* dezelfde grondgedachte is uitgedrukt: 'Het is een perfectie die ondergaat juist aan zijn perfectie.'²⁰ In zijn verweer op Costers aanval licht hij deze strekking van *Bint* nader toe: Bint, zo schrijft Bordewijk, ging in de tuchtiging van zijn medemens te ver, 'aan zijn beginsel bracht hij al te gereed de offerande van een menschenleven. Toen lichtte het geweten dezen ruiter uit den stijgbeugel van zijn beginsel'. In *Bint* heeft Bordewijk een sterke persoonlijkheid willen tekenen 'met den bijna-waanzin van het fanatisme, met de hypertrofie van het groote die neigt naar het monstrueuse. En dan doet deze robot van staal tot zijn eigen bevreemding de ontdekking van zijn geweten'. En, onder verwijzing naar het open einde-beginsel: Bint gaat niet, hij valt. 'Anderen,

bedachtzameren, niet zoo snel en zoo loodrecht stijgend, - volgelingen zouden wellicht kunnen slagen'.²¹ Uit een brief die de auteur in 1935 aan een scholier schreef, met de voor Bordewijk karakteristieke objectiverende aanduiding van zichzelf, komt tevens goed tot uiting hoezeer distantie en sympathie in de personages Bint en De Bree verdisconteerd zijn: 'De schrijver heeft wel zijn meeste figuren, de hoofdfiguur vooral, met een zekere genegenheid geteekend, maar was onpartijdig genoeg hun systeem in zijn uiterste consequentie te doen mislukken, en den bouwmeester zelf van het systeem te breken. Zoo heeft het boek ten slotte toch nog een zekere strekking, maar alléén deze: dat wij bij al wat wij maken menschen blijven, en op het onverwachtst het hart het kan winnen van het systeem.'²²

In 1937 overlijdt dr. Van Aalst, de rector van het Haagse gymnasium waar Bordewijk schoolging. Het is deze Van Aalst en zijn docentencorps aan wie *Bint* is opgedragen met de woorden 'Aan mijn rector en zijn staf'. Bints karakter, zo onthult Bordewijk in de krant *Het vaderland* naar aanleiding van Van Aalsts overlijden, is in hoge mate geïnspireerd op dat van deze schooldirecteur. Maar er is tenminste één verschil: '*Bint* is een roman, de hoofdpersoon gaat in zijn systeem te ver, Van Aalst ging nooit te ver.' Het mag dan waar zijn dat de rector zijn grenzen kende, de terminologie waarmee Bordewijk verslag doet van zijn eerste schooldag, in 1898, roept niet alleen reminiscenties op aan *Bint* maar getuigt ook van een behoorlijke extremiteit waarover Bordewijk evenwel met grote bewondering en diep ontzag rapporteert. Sleutelwoorden in het portret van deze 'man van stalen tucht' – de metafoer is bekend uit *Bint* – zijn: 'ontzettend', 'hard', 'kil', 'loden ernst', 'ontzaglijke ernst', 'vreeswekkend', 'haast gruwelijk', 'geen lach, nooit', 'vrezende beven', 'dolle angst'.²³ Tenslotte: nog in 1962 releveert Bordewijk de strekking van *Bint* in termen van échec van Bints extreem opvoedingsregime, waarin een zeker 'element van tragische grootheid' valt te onderkennen en dat uiteindelijk verdwijnt 'als de menselijke krachten weer sterker worden'.²⁴

Uiteraard heeft niet Bordewijk maar de tekst het laatste woord als het gaat om een antwoord te geven op de vraag welke grondgedachte of strekking in *Bint* wordt uitgedrukt. En voor die antwoorden zal men zich op de hele roman moeten richten – niet het minst op De Bree's ontwikkelingsgang – in plaats van op enige uitspraken van enkele personages.²⁵ Hier kan worden volstaan met de constatering dat Bordewijk eraan hechtte *Bint* te profileren als een verhaal waarin een menselijke factor als

gewetenswroeging het op den duur wint van de wil vast te houden aan een excessief Spartaanse pedagogiek.

Bint en de Nieuwe Orde

Aan de overwegend positieve beoordelingen van onder anderen Anthonie Donker, Menno ter Braak en Anton van Duinkerken²⁶ ligt een interpretatie van de roman ten grondslag waarin het failliet van *Bint* een van de belangrijkste bevindingen is. De formulering die bijvoorbeeld Van Duinkerken kiest, zal Bordewijks instemming hebben gekregen: Bints ‘diep opgespaarde menselijkheid, ijverig verloochend ten gunste van het systeem, stelselmatig onderdrukt in den waan, dat het ergens goed voor is, niet meer te lijken op een menselijke mensch, gaat hem doodelijk kwellen. Dit is het einde’.

Wie het accent *niet* op Bints aftreden legt en zijn interpretatie grotendeels baseert op het programma van de schooldirecteur, kan de roman afwijzen; we zagen dat bij Dirk Coster in 1935. Maar via dezelfde weg is ook het volstrekt tegenovergestelde mogelijk als de Nieuwe Orde die Coster uit het oosten zag opkomen in Nederland werkelijkheid is geworden en een aanhanger ervan besluit *Bint* te bespreken. Dat gebeurt in 1942 in een omvangrijke recensie van Magda Stomps. Haar bespreking is gepubliceerd in het maandblad *Nederland*, dat met ingang van 1942 een nationaal-socialistische signatuur kreeg. Die nieuwe gedaante werd luister bijgezet door een kort openingsartikel van Tobie Goedewaagen zelf, secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, en weldra, in mei 1942, de eerste president van de Nederlandsche Kultuurkamer. Die bijdrage heet ‘De betere Europeaan’ en de marsroute die Goedewaagen daarin uitzet zal in het tijdschrift voorbeeldig gevolgd worden. Ik citeer een exemplarische passage: ‘De betere Europeaan zal ook de vermannelijking van Europa door een klassiek tijdvak van oorlogen willen tot stand brengen, maar hij doet dit op de basis van het inzicht, dat volk, stam en ras, met name het Noordras en in Noord-Europa de Germaansche stam de leiding zullen moeten hebben en houden.’²⁷

Voor mevrouw Stomps, werkzaam op Goedewaagens departement, zijn Bordewijk, *Bint* en De Bree ongetwijfeld voorbeelden van goede Europeanen volgens de criteria van haar baas. Haar taal is duidelijk: literatuur is alleen de moeite waard wanneer ze in dienst staat van of een wegwijzer is naar de nationaal-socialistische

heilstaat. Wat de meeste Nederlanders volgens Stomps niet wilden of konden zien is dat *Bint* deze eigenschappen in optima forma bezit. Om deze bewering kracht bij te zetten wordt Bints befaamde redevoering tot de leraren uit het hoofdstuk ‘De samenkomst, de toespraak’ bijna volledig geciteerd. Hetzelfde fragment is overigens ook opgenomen in een tweetalig *Deutsch – Niederländisches Textbuch* dat in 1935 in Berlijn verscheen. Naar alle waarschijnlijkheid zal de Duitse lezer, die de roman niet kende, dergelijke passages toen opgevat hebben als uitingen van een nationaal-socialistische wereldbeschouwing.²⁸ Voor Stomps is dat in ieder geval een uitgemaakte zaak: *Bint* is de roman van de onverbiddelijke tucht en blinde gehoorzaamheid; *Bint* is een absoluut despoot, ‘een goed leider’, bovendien is hij ‘een goed strateeg’ door ‘de hel’ de school te laten zuiveren ‘van alle ontbindende elementen’. De heroïek van die zuivering, het neerslaan van de opstand, wordt vervolgens uitvoerig en met veel empathie in de woorden van de roman naverteld. De opmerking van leraar Remigius dat *Bint* ‘over lijken gaat’ brengt Stomps op uitweidingen als deze: ‘De uitdrukking doet tegenwoordig opgeld, wij herkennen haar! De W.A. “gaat over lijken”. Wij, de nationaalsocialisten, “gaan over lijken” zegt men. Dat is juist. In principe gaat het nationaalsocialisme over lijken. In zijn historie gaat de Germaansche mensch zeer welbewust over lijken. Het recht tot doden is van oertijden af den volkeren en hun heerschers geschonken, in vrede, in oorlog.’

Typend voor de werkwijze van Stomps is haar bespreking van Bints aftreden. De reden daarvoor geeft ze in een parafrase zonder aan te geven dat er bijna sprake is van een citaat en zonder te vermelden dat de focalisatie bij *De Bree* ligt, die er op dat moment niet op uit is *Bint* tot menselijke proporties terug te brengen: ‘Hij ging heen, niet uit twijfel, niet uit wroeging, maar om een legaat van kracht aan anderen te kunnen nalaten.’ Om kort te gaan: in termen van bloed en bodem worden Bints tuchtsysteem en zijn nationalisme, en dus Bordewijks roman, in fascistisch perspectief gezet: ‘*Bint* is meer dan een boek van den nieuwen tijd, dan een boek van ideaal van ras en bodem. Bints ideaal is de grootheid van Nederland.’ *Bint* moet volgens Stomps zijn werking in ‘ons volk’ nog beginnen. Haar bespreking staat in dienst van die missie: de roman is een appèl aan de Nederlanders zich eensgezind en vastberaden, strijdbaar en gedisciplineerd in te zetten voor de nieuwe orde van het nationaal-socialisme.²⁹

Gerard Knuvelder

Zoals ik aan het begin van dit artikel aangaf, kan er een bron worden aangewezen waarin bij mijn weten *Bint* voor het eerst getypeerd wordt als een proeve van fascistische literatuur. Die bron is een korte bespreking, eerder een aankondiging, die in 1935 verscheen in het orthodox katholieke cultureel-literaire tijdschrift *Roeping*. De schrijver ervan is de hoofdredacteur, Gerard Knuvelder (1902–1982), die na de Tweede Wereldoorlog naam zou maken als de nationale geschiedschrijver van de Nederlandse literatuur. Generaties neerlandici hebben tussen 1948 en 1980 hun kennis gehaald uit de handboeken van deze literatuurhistoricus. De typering die hij in 1935 van *Bint* gaf, is in die boeken niet te vinden, vanzelfsprekend niet omdat Knuvelder tot het inzicht zal zijn gekomen dat hij zich met deze eenzijdige interpretatie vergist had. Bovendien zou die taxatie de aandacht hebben gevestigd op een periode in zijn leven waarover hij na 1945 zweeg als het graf.

Knuvelder bespreekt *Bint* vol enthousiasme. De roman noemt hij ‘het eerste fascistische geschrift in onze litteratuur’. Het mag duidelijk zijn dat Knuvelder de zegsman is geweest van Hans Klomp, die in 1940, zoals ik heb laten zien, in nagenoeg identieke woorden over *Bint* schreef. Vanwaar die kwalificatie ‘fascistisch’? Knuvelder gebruikt die karakteristiek vanwege de mentaliteit van waaruit hij denkt dat *Bint* geschreven is. Die geesteshouding wordt in de bespreking niet toegelicht – dat was kennelijk niet nodig – maar slechts gerelateerd aan begrippen als heroïek, energie, kracht, grootheid en nationalisme. Tenslotte plaatst Knuvelder deze geestesgesteldheid nadrukkelijk in het kader van moderniteit. De stijl van de roman beantwoordt aan het ‘kernig’ taalgebruik dat *Bint* eist. In die zin zijn vorm en inhoud ‘in dit kleine kunstwerk’ volkomen op elkaar afgestemd, het is ‘volkomen modern van vizie en toon’. Moderniteit is nog geen garantie voor onsterfelijkheid, maar als *Bint* niet onsterfelijk is, dan zal een volgend boek van Bordewijk dat zijn, zoveel is zeker. En met die optimistische prognose sluit Knuvelder zijn summiere annonce af.³⁰

Om beter te kunnen begrijpen waarom Knuvelder Bordewijks roman in 1935 zonder enig voorbehoud kon betitelen als fascistisch èn modern, is het nuttig kort in te gaan op zijn opvattingen over maatschappij, politiek, cultuur en literatuur, opvattingen die hij in deze jaren in een groot aantal beschouwingen in *Roeping*

ventileerde. De daar gepresenteerde opinies vormen de directe context van Knuvelders uitspraken over *Bint*. Met die globale impressie en een vraag besluit ik dit artikel.

Wanneer men de jaargangen van *Roeping* uit de eerste helft van de jaren dertig doorneemt, en ook die van het meer verlichte katholieke literaire tijdschrift *De gemeenschap* uit dezelfde periode, valt een aantal overeenkomsten, onder voorbijgaan van essentiële verschillen, op. In kringen van deze katholieke jongeren is het besef sterk aanwezig te leven in een tijd van culturele, politieke en economische crisis. De afkeer van de als weinig daadkrachtig ervaren parlementaire democratie is groot. Het kwaad heeft vele gezichten: het socialisme, het communisme, de suprematie van het rationalisme, het liberalisme en het daaruit ontstane individualisme en kapitalisme. Wie ageerde tegen deze veelkoppige vijand en een rechtse contra-revolutie predikte, zoals Knuvelder, kon zich toen heel wel als modern en progressief beschouwen. ‘Wie zich in Nederland na de Eerste Wereldoorlog vooruitstrevend noemde, neigde in veel gevallen eerder over naar rechts dan naar links.’³¹

In de programmatische bijdragen waarmee Knuvelder in het begin van de jaren dertig de jaargangen van *Roeping* opent, wordt telkens op hetzelfde aanbeeld geslagen. Op alle terreinen van het leven heerst bandeloosheid, chaos en anarchie; ‘Het huis der mensheid is vermolmd’. Knuvelder houdt de Franse revolutie en haar liberale beginselen van gelijkheid en individualisme primair verantwoordelijk voor de huidige crisis. Teneinde ons nationale zelfrespect te herwinnen en te komen tot een ‘gezonde’ en sterke groot-Nederlandse staat van ‘Dollard tot Duinkerken’ kondigt Knuvelder een revolutie van rechts aan, een contra-revolutie met een programma dat discipline, plicht, orde, kracht en tucht hoog in het vaandel heeft staan. Met name de tucht als middel om de jeugd op te voeden tot daden van nationalisme in het bezielde verband van een autoritair-corporatieve staat is een principe dat Knuvelder dikwijls belicht. Hij doet dat onder andere door te citeren uit het gedicht *Het voorgeborchte* (1851) waarin de katholieke emancipator en literator J.A. Alberdingk Thijm de liberale en materiële tijdgeest van zijn eeuw hekelde: ‘Men haat de Tucht – en zij alleen maakt één en sterk’ aldus Willem Bilderdijk die hier, in regel 517, sprekend wordt opgevoerd.

Het grote voorbeeld van Knuvelder is eerst Mussolini’s fascisme, maar weldra ook Hitlers nationaal-socialisme. Knuvelders standpunten worden allengs extremer, wat met name zichtbaar wordt in uitingen van uiterst vulgair antisemitisme en

onverhuld racisme. Onthullend is in dit kader Knuvelders visie op excessen, die volgens hem nu eenmaal inherent zijn aan zuiverende revoluties zoals die zich in Duitsland – we schrijven 1933 – voltrekken. De ‘zogenaamde’ jodenvervolging en de boekverbranding door de nazi’s zijn twee van die extremiteiten die Knuvelder niet verontrustend vindt, sterker nog, die hij begrijpelijk en te rechtvaardigen acht met het oog op een gezonde stabiele staat zonder ‘Jodenmacht’ en een van onzedelijkheid en intellectualisme bevrijde literatuur. ‘Rotte plekken dienen grondig uitgesneden te worden’ is het parool dat Knuvelder aantroft in een krantenartikel dat hij uitgebreid aanhaalt. Let wel: dat artikel uit het katholieke dagblad *De Maasbode* heeft betrekking op het tweede excès. Het bevat een verdediging van de moedige daad literaire ‘Schund’ door verbranding te vernietigen.

Op grond van deze kleine samenvatting van Knuvelders denkbeelden in de periode dat *Bint* verscheen,³² kan men zich voorstellen dat een selectieve en eenzijdige lectuur van de roman hem destijds ingaf *Bint* fascistisch te noemen. Zoals andere tijdgebonden impulsen, om het vriendelijk te zeggen, Knuvelder ertoe brachten in *Roeping* de roman *Hampton Court* (1931) van Ter Braak te bespreken als ‘het armetierig gewauwel van de meest typiese bourgeois die op dit ogenblik in Holland rondloopt’. Negeren zou het beste zijn: ‘over enkele jaren immers is de jonge heer dr. ter Braak evenzeer vergeten als elke rottende plant’.³³ Op soortgelijke wijze bespreekt Knuvelder in die tijd onder meer het ‘kil-cerebrale’ en ‘verderfelijke – de kunstverdervende – tijdschrift’ *Forum* en werk van Simon Vestdijk, bijvoorbeeld de roman *Meneer Visser’s hellevaart* (1936) dat in zijn onleesbaarheid en gebrekkige stijl slechts ‘papierbevuiling’ veroorzaakt.³⁴

Het valt buiten het bestek van dit artikel dieper in te gaan op Knuvelders maatschappelijke en literaire opvattingen en de ontwikkelingen daarin.³⁵ Rond 1936 distantieert hij zich van zijn nationaal-socialistische sympathieën, onder meer vanwege de slechte behandeling die de katholieken in Duitsland ten deel viel. En na de Tweede Wereldoorlog heeft hij zijn literaire oordelen bijgesteld, of beter: moeten bijstellen. De rang die *Forum*, Ter Braak en Vestdijk inmiddels in het literaire veld hadden ingenomen, kon in zijn literatuurgeschiedenis onmogelijk ontkend worden. De negatieve taxaties van weleer werden vervangen door geclausuleerd positieve besprekingen in nette woorden. Het spreekt vanzelf dat ook sommige positieve oordelen van voor de oorlog niet gehandhaafd konden blijven. De aan *Bint* toegekende primeur van de eerste fascistische roman in onze letterkunde maakte

plaats voor een bespreking van Bordewijks roman waarin de schadelijke kanten van Bints systeem niet onvermeld blijven...³⁶

Hans Anten doceert Moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde onder meer een groot aantal artikelen over het oeuvre van F. Bordewijk. In 1996 promoveerde hij op de studie *Het bekoorlijk vernis van de rede; over poetica en proza van F. Bordewijk*.

Literatuur

[Anoniem], 'Mr F. Bordewijk over eigen werk'. In: *Het vaderland* 5 april 1935.

[Anoniem], 'Een interview [met F. Bordewijk]'. In: *Weekblad voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs* 31 (1935), p. 939-940.

Hans Anten, 'Hampton Court, het romandebuut van Menno ter Braak'. In: *Liber amicorum Jules van Oostrom; squibs over neerlandistiek*. Speciaal nummer van *Vooy's* 4 (1986), p. 4-5.

Hans Anten, 'De contemporaine kritiek op Menno ter Braaks *Hampton Court*'. In: *De nieuwe taalgids* 80 (1987), p. 125-139.

Hans Anten, 'Onpartijdig, voorzichtig en bekwaam. Over de kritische beginselen van F. Bordewijk'. In: *Literatuur* 8 (1991), p. 103-108.

Hans Anten, 'Juli 1935: Dirk Coster publiceert zijn artikel "Bint of de kroning der schoften": discussie over de al dan niet fascistoïde strekking van Bordewijks roman *Bint*'. In: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur; een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 669-676.

Hans Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede. Over poetica en proza van F. Bordewijk*. Groningen 1996.

Hans Anten, '[Bespreking van] Anneke van Luxemburg-Albers, *Betreft Bint: Bint van Bordewijk modernistisch bekeken*'. In: *Nederlandse letterkunde* 7 (2002), p. 238-242.

F. Bordewijk, 'Drie vijanden van Bint'. In: *De gemeenschap* 11 (1935), p. 885-889.

F. Bordewijk, 'Dr Th. P. H. van Aalst, zijn pedagogie en die van Bint'. In: F. Bordewijk, *Verzameld werk* deel 11. Amsterdam 1988, p. 446-450.

- Menno ter Braak**, 'Tien maal gehoorzaamheid'. In: Menno ter Braak, *Verzameld werk*. Deel 5. Amsterdam 1949, p. 417-423.
- Piet Calis**, 'De schrijvende advocaat'. In: *Algemeen handelsblad* 22 september 1962.
- Dirk Coster**, 'Bint of de kroning der schoften'. In: *De stem* 15 (1935), p. 783-791.
- Dirk Coster**, *Het dagboek van de heer Van der Putten*. Leiden 1961.
- Anthonie Donker**, 'Ijskoude woordkunst'. In: *De stem* 15 (1935), p. 85-88.
- Anton van Duinkerken**, 'Kroniek der Nederlandsche letteren. Vernieuwing van het proza'. In: *De gids* 99 (1935), p. 231-241.
- T. Goedewaagen**, 'De betere Europeaan'. In: *Nederland* 94 (1942), p. 1-3.
- Ralf Grüttemeier**, 'Een vergeten boek. Nationaal-socialistische sporen in *Büro Rechtsanwalt Stroomkoning* van F. Bordewijk'. In: *Literatuur* 19 (2002), p. 223-231.
- J. Haantjes**, 'Romans over schoolleven'. In: *De werkplaats* 1 (1936), p. 3-4.
- Nico de Haas**, 'Niederländische Romankunst; das Buch in der Brandung der Zeit'. In: *Die Weltliteratur* 15 (1940), p. 206-208.
- W.F. Hermans**, 'Bordewijk's jeugdportret'. In: *Over F. Bordewijk; een inleiding en een chronologie, geschreven portretten, essays en meningen*. 's-Gravenhage 1982, p. 31-41.
- Hans Klomp**, 'Wijzen van voorlichting'. In: *De waag* 6 december 1940, p. 89.
- Ph. Kohnstamm**, 'Een schip op 't strand!'. In: *Paedagogische studiën* 16 (1935), p. 257-262.
- Ph. Kohnstamm**, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. Assen 1936.
- Gerard Knuvelde**, 'Nieuwe oogst'. In: *Roeping* 10 (1931/1932), p. 212-214.
- Gerard Knuvelde**, 'Vormkracht'. In: *Roeping* 10 (1931/1932), p. 5-12.
- Gerard Knuvelde**, 'Chaos of orde?'. In: *Roeping* 11 (1932/1933), p. 1-20.
- Gerard Knuvelde**, 'Hitler'. In: *Roeping* 11 (1932/1933), p. 392-395.
- Gerard Knuvelde**, 'Gleichschaltung?'. In: *Roeping* 11 (1932/1933), p. 590-600.
- Gerard Knuvelde**, 'Vernieuwing van het staatsbestel; essay over de revolutie van rechts en de katholieke staatsleer'. In: *Roeping* 12 (1933/1934), nr. 7.
- Gerard Knuvelde**, 'Nederlandse letterkunde'. In: *Roeping* 13 (1934/1935), p. 226-227.

Gerard Knuvelde, ‘Calliope op vakantie?’. In: *Roeping* 15 (1936/1937), p. 171-183.

Gerard Knuvelde, *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*. Tweede, ongewijzigde druk. 's-Hertogenbosch 1964.

Anneke van Luxemburg-Albers, *Betreft Bint. Bint van Bordewijk modernistisch bekeken*. [Amsterdam 2002].

Frans Ruiter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam / Antwerpen 1996.

A. Saalborn, ‘Bordewijks Bint’. In: *Weekblad voor gymasiaal en middelbaar onderwijs* 31 (1935), p. 959-961.

Mathijs Sanders, ‘Gerard Knuvelde op oorlogspad, of de metamorfose van een criticus’. In: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), p. 150-167.

Harry Scholten, ‘Nawoord’. In: F. Bordewijk, *Bint; roman van en zender*. [Z.p. 1984], p. III-VIII. (Facsimile van de eerste druk, 1934).

M. Stomps, ‘Bint van Bordewijk’. In: *Nederland* 94 (1942), p. 243-247.

G. Stuiveling, ‘F. Bordewijk “De laatste eer”’. In: *Tijd en taak* 9 november 1935, p. 2.

Adriaan Venema, *De harde kern*. Amsterdam 1989.

Victor E. van Vriesland (red.), *F. Bordewijk. Een inleiding tot en keuze uit zijn werk*. s-Gravenhage 1949.

Reinold Vugs, *F. Bordewijk, een biografie*. Baarn 1995.

Noten

¹ Nico de Haas, ‘Niederländische Romankunst; das Buch in der Brandung der Zeit’. In: *Die Weltliteratur* 15 (1940), p. 206-208.

² Hans Klomp, ‘Wijzen van voorlichting’. In: *De waag* 6 december 1940, p. 89.

³ Adriaan Venema, *De harde kern*. Amsterdam 1989, p. 48-50.

⁴ Hans Anten, ‘Juli 1935: Dirk Coster publiceert zijn artikel “Bint of de kroning der schoften”: discussie over de al dan niet fascistoïde strekking van Bordewijks roman *Bint*’. In: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur; een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 669-676.

⁵ Dirk Coster, ‘Bint of de kroning der schoften’. In: *De stem* 15 (1935), p. 783-791.

-
- ⁶ F. Bordewijk, 'Drie vijanden van Bint'. In: *De gemeenschap* 11 (1935), p. 885-889.
- ⁷ Dirk Coster, *Het dagboek van de heer Van der Putten*. Leiden 1961, p. 161-163.
- ⁸ 'Een interview'. In: *Weekblad voor gymnasium en middelbaar onderwijs* 31 (1935), p. 939-940.
- ⁹ A. Saalborn, 'Bordewijks Bint'. In: *Weekblad voor gymnasium en middelbaar onderwijs* 31 (1935), p. 959-961. Saalborns reactie is integraal opgenomen in Hans Anten, 'Onpartijdig, voorzichtig en bekwaam. Over de kritische beginselen van F. Bordewijk'. In: *Literatuur* 8 (1991), p. 104.
- ¹⁰ G. Stuiveling, 'F. Bordewijk "De laatste eer"'. In: *Tijd en taak* 9 november 1935, p. 2.
- ¹¹ Ph. Kohnstamm, 'Een schip op 't strand!'. In: *Paedagogische studiën* 16 (1935), p. 257-262.
- ¹² Ph. Kohnstamm, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar*. Assen 1936. Dit is de eerste brochure die werd uitgegeven door het Comité van Waakzaamheid.
- ¹³ Anneke van Luxemburg-Albers, *Betreft Bint. Bint van Bordewijk modernistisch bekeken*. [Amsterdam 2002], p. 119-148. In eigen beheer uitgegeven proefschrift. Zie over dit proefschrift Hans Anten, '[Bespreking van] *Betreft Bint. Bint van Bordewijk modernistisch bekeken*'. In: *Nederlandse letterkunde* 7 (2002), p. 238-242.
- ¹⁴ Hans Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede. Over poetica en proza van F. Bordewijk*. Groningen 1996, p. 56-88.
- ¹⁵ J. Haantjes, 'Romans over schoolleven'. In: *De werkplaats* 1 (1936), p. 3-4.
- ¹⁶ Zie voor de overeenkomsten en verschillen tussen de pedagogische principes van Bint en die van een aantal niet-fictionele tijdgenoten Van Luxemburg, hoofdstuk 5.
- ¹⁷ In 1946 schijft Bordewijk aan de auteur Victor van Vriesland: 'Van mijn romans, groot en klein, meen ik dit te mogen zeggen: een ondeugd of de overdrijving van een deugd, ofschoon niet zonder een zekere indrukwekkendheid, voert uiteindelijk naar den ondergang.' In: *F. Bordewijk. Een inleiding tot en keuze uit zijn werk door Victor E. van Vriesland*. 's-Gravenhage 1949, p. 45. Met deze formulering raakt Bordewijk ook aan het ambigue karakter van een roman als *Bint*.
- ¹⁸ Zie noot 8.
- ¹⁹ W.F. Hermans, 'Bordewijk's jeugdportret'. In: *Over F. Bordewijk; een inleiding en een chronologie, geschreven portretten, essays en meningen*. 's-Gravenhage 1982, p. 41.
- ²⁰ An., 'Mr F. Bordewijk over eigen werk'. In: *Het vaderland* 5 april 1935.
- ²¹ F. Bordewijk, 'Drie vijanden van Bint', p. 886.
- ²² Geciteerd in Reinold Vugs, *F. Bordewijk, een biografie*. Baarn 1995, p. 90.
- ²³ F. Bordewijk, 'Dr Th. P. H. van Aalst, zijn pedagogie en die van Bint'. In: F. Bordewijk, *Verzameld werk* deel 11. Amsterdam 1988, p. 446-450.
- ²⁴ Piet Calis, 'De schrijvende advocaat'. In: *Algemeen handelsblad* 22 september 1962.
- ²⁵ Zie het 'Nawoord' van Harry Scholten in de facsimile-uitgave van *Bint* uit 1984.
- ²⁶ Anthonie Donker in *De stem* 15 (1935), p. 85-88; Menno ter Braak in *Het vaderland* 27 januari 1935; Anton van Duinkerken in *De gids* 99 (1935), p. 239-241.
- ²⁷ T. Goedewaagen, 'De betere European'. In: *Nederland* 94 (1942), p. 3.
- ²⁸ Daarop wijst Ralf Grüttemeier in zijn artikel, 'Een vergeten boek. Nationaal-socialistische sporen in *Büro Rechtsanwalt Stroomkoning* van F. Bordewijk'. In: *Literatuur* 19 (2002), p. 228-229.
- ²⁹ M. Stomps, 'Bint van Bordewijk'. In: *Nederland* 94 (1942), p. 243-247.
- ³⁰ Gerard Knuvelder, 'Nederlandse letterkunde'. In: *Roeping* 13 (1934/1935), p. 226-227.
- ³¹ Frans Ruiters en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam / Antwerpen 1996, p. 230.
- ³² Gebruikt zijn de volgende artikelen: 'Vormkracht'. In: *Roeping* 10 (1931/1932), p. 5-12; 'Chaos of orde?'. In: *Roeping* 11 (1932/1933), p. 1-20; 'Hitler'. In: *Roeping* 11 (1932/1933), p. 392-395; 'Gleichschaltung?'. In: *Roeping* 11 (1932/1933), p. 590-600; 'Vernieuwing van het staatsbestel; essay over de revolutie van rechts en de katholieke staatsleer'. In: *Roeping* 12 (1933/1934), nr. 7; 'Kroniek'. In: *Roeping* 14 (1935/1936), p. 681-683.

---

³³ Gerard Knuvelder, 'Nieuwe oogst'. In: *Roeping* 10 (1931/1932), p. 212-214. Over de ontvangst van deze roman zie: Hans Anten, 'Hampton Court, het romandebuut van Menno ter Braak'. In: *Liber amicorum Jules van Oostrom; squibs over neerlandistiek*. Speciaal nummer van *Vooy's* 4 (1986), p. 4-5 en Hans Anten, 'De contemporaine kritiek op Menno ter Braaks Hampton Court'. In: *De nieuwe taalgids* 80 (1987), p. 125-139.

³⁴ Gerard Knuvelder, 'Calliope op vakantie?'. In: *Roeping* 15 (1936/1937), p. 171-183.

³⁵ Zie Mathijs Sanders, 'Gerard Knuvelder op oorlogspad, of de metamorfose van een criticus'. In: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), p. 150-167.

³⁶ Gerard Knuvelder, *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*. Tweede, gewijzigde druk. 's-Hertogenbosch 1964, p. 46.

Uit: *Vooy's Tijdschrift voor letteren* 23 (2005), p. 6-21.